

ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ

КОНФЕСІЙНІ І СТАНОВІ ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ ЗАКЛАДІВ ОСВІТИ ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ НАПРИКІНЦІ XVIII – В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТ.

Боднар Алла Миколаївна

асистент кафедри історії і філософії

Подільського державного аграрно-технічного університету (ПДАТУ)

email: bodnar.alla2010@mail.ru

У статті досліджено процес трансформації римо-католицького парафіяльного шкільництва на Поділлі після приєднання його до складу Російської імперії у результаті трьох поділів Речі Посполитої (кінець XVIII – перша половина XIX ст.). Проаналізовано конфесійне спрямування та розкрито станові особливості розвитку освіти населення Подільської губернії. Особлива увага приділена окремим аспектам існування духовних семінарій на Поділлі у зазначений період. Анексувавши Правобережну Україну, російська влада застала на її території досить розгалужену систему освіти, якою здебільшого опікувалися римо-католицька та греко-католицька церкви. Розуміючи це, Санкт-Петербург з перших же днів у регіоні зокрема на Поділлі, почав обмежувати можливості польського шкільництва та формувати російську систему освіти. Це проходило водночас із активними перетвореннями в духовно-релігійній сфері.

Ключові слова: *заклади освіти, парафіяльне шкільництво, духовна семінарія, Поділля, культурно-освітня сфера, конфесійні особливості, сім'я.*

В статье исследован процесс трансформации римо-католических приходских школ на Подолье после присоединения этого региона в состав Российской империи в результате трех разделов Речи Посполитой (конец

XVIII – первая половина XIX века). Проанализированы конфессиональное направление и раскрыты сословные особенности развития образования населения Подольской губернии. Особое внимание уделено отдельным аспектам существования духовных семинарий на Подолье в указанный период. Аннексировав Правобережную Украину, российская власть застала на ее территории достаточно разветвленную систему образования, которой в основном занимались римско-католическая и греко-католическая церкви. Понимая это, Санкт-Петербург с первых же дней в регионе в частности на Подолье, начал ограничивать возможности польского образования и формировать российскую систему. Это проходило одновременно с активными преобразованиями в духовно-религиозной сфере.

Ключевые слова: учреждения образования, приходские школы, духовная семинария, Подолье, культурно-образовательная сфера, конфессиональные особенности, семья.

This article explores the transformation of the Roman Catholic parish school system on the tail after joining the region of the Russian Empire as a result of the three divisions of the Commonwealth (late XVIII – first half of the nineteenth century). Analyzed confessional character, and features expanded state of public education Podolia. Particular attention is paid to individual aspects of the seminaries on the tail during this period. Annexing Right Bank Ukraine, the Russian government found in its territory a developed education system, which mostly took care of the Roman Catholic and Greek Catholic churches. Realizing this, St. Petersburg from the first day in the region in particular on the tail, began to restrict the Polish school system and form the Russian education system. It took place simultaneously with the active transformation in the spiritual and religious sphere.

Keywords: *educational institutions, parochial schools, spiritual seminary, Podolia, cultural and educational sphere, confessional features, family.*

Актуальність проблеми конфесійних і етносоціальних змін у функціонуванні системи освіти Подільської губернії кінця XVIII – першої половини XIX ст. пояснюється тим, що вона стосується досі ще мало вивченої, але важливої для історичної науки сфери суспільного життя. Адже

характерною ознакою розвитку української історіографії останнього часу є перехід від родієвої історії до історії процесів і явищ. Цивілізаційна парадигма, яка ґрунтується на пріоритеті соціокультурних і духовно-ціннісних підходів, дозволяє створити більш повну картину історії, особливо країнознавчу, осмислити минувшину народу, держави, регіону в контексті світового історичного процесу. Більше того, освітня сфера Поділля і всієї України зазнала істотних трансформацій, оскільки лише церква і освіта могли змінити людей і тому стали засобами інкорпорації українського суспільства в державний організм Російської імперії.

Територіальні зміни в Європі наприкінці XVIII ст. мали безпосередній вплив на політичну, суспільно-економічну, культурну, духовну, освітню ситуацію у Правобережній Україні. В історії освітньої галузі Подільського краю був започаткований новий період, зумовлений приєднанням до Російської імперії. Адже поряд із процесами полонізації та окатоличення тут розгорнулися процеси русифікації, насадження і консервування в Україні відсталих феодално-кріпосницьких відносин, які не лише гальмували, але й відкинули назад усі сфери суспільного життя. Зміна державного підпорядкування спричинила занепад мережі навчальних закладів.

Вивченням проблеми займалися різні покоління учених і краєзнавців упродовж майже 200 років, проте стан її наукової розробки досі не є достатнім. Становищем й розвитком освіти, досить активно займаються українські, російські та польські дослідники. Так, у 1898 р. в Петербурзі вийшла праця П. Хмельовського [29], в якій через дослідження особи Т. Чацького, розкрито становище шкільництва в краї та основні риси освітньої реформи, що проводилась у першій половині XIX ст. У 1906 р. в «Киевской старине» з'явилась стаття О. Левицького про навчальні заклади [15, с.421-432]. Відомості про становище поляків на території Правобережжя, яке об'єктивно впливало на розвиток освіти, можна почерпнути в одній із праць Д. Бовуа [18]. Автор системно підходив до вивчення різних питань, не обминувши освітнього, спираючись на значну джерельну базу.

З-поміж сучасних авторів неабиякий інтерес представляють праці О. Дея, П. Мірошніченка, Л. Баженова, О. Кувеньової, В. Смолія, В. Павлюка, В. Прокопчука, А. Зінченка, П. Слободянюка, В. Смоленського, В. Струманського, Л. Антохіна, О. Удада, А. Філінюка, О. Качковського, Н. Шипа, І. Шульги, В. Щербак та ін. Дослідники в загальних рисах окреслили чимало аспектів розвитку освіти і діяльності закладів. Зокрема, спробу

розкрити стан польської освіти в Правобережній Україні на початку XIX ст. зробив В. Павлюк[23].

Однак, проблема освітнього розвитку в Подільській губернії і загалом в Україні з кінця XVIII і до середини XIX ст. поки що не вивчалася з точки зору сучасного національного наукового дискурсу. Попри зосередженість сучасної історіографії на питаннях освіти, її релігійні і станові особливості, в тому числі конфесійне, станове та етнонаціональне урізноманітнення, не знайшли всебічного розкриття.

Метою пропонованого дослідження є з'ясування конфліктних і станових особливостей діяльності закладів освіти Подільської губернії після приєднання до Росії до середини XIX ст., та ролі духівництва щодо їх розвитку.

До кінця XVIII ст. школами опікувалась Едукаційна комісія, створена в 1773-1775 рр. Вона керувала організацією початкового навчання, яке було майже недоступним для широких мас населення, та розпоряджалася усім майном ліквідованого єзуїтського ордену, в тому числі закритих єзуїтських шкіл. З 1800 по 1809 р. директором училищ Подільської губернії був Я. Мишковський із дворян Могилівської губернії, який закінчив Могилівську духовну та Петербурзьку учительську семінарії. Саме він чимало доклав зусиль для зміни освітньої ситуації в краї, для забезпечення навчальних закладів навчальною літературою [5, арк.36-38].

На початку XIX ст. шкільництво краю, як і всієї України в складі Російської імперії, увійшло в нову фазу. В січні 1803 р. було видано царський указ про поділ території імперії на освітні округи. У кожному з них була визначена одна головна школа, що постачала викладачів іншим школам і керувала ними. Того ж року був утворений Віленський навчальний округ, до якого у числі восьми губерній увійшла й Подільська. Його куратором став польський князь А. Чарторийський – особистий друг царя Олександра I [7, арк.45-48], до якого прихильно ставився міністр освіти граф П. Завадовський. Візитатором училищ шкільного округу указом царя був призначений не менш енергійний Т. Чацький. Користуючись підтримкою російських високопосадовців, вони взялися за подальшу розбудову польської освіти. Ще до затвердження «Правила народної освіти» А. Чарторийський домігся дозволу міністра освіти Росії, керуючись планами Едукаційної комісії, відкривати в навчальному окрузі середні та початкові школи. Т. Чацький через дворянські зібрання або за їх підтримки домагався згоди уряду на відкриття в Правобережжі, в тому числі й у Подільській губернії, гімназій та училищ. Дворяни, в свою чергу, обіцяли виділяти для навчальних закладів земельні ділянки, а кошти на спорудження

шкіл брали з кожної селянської душі по 1 рублю [4, арк. 2-3, 24]. Відповідно до указу Олександра I від 1803 р. усі доходи з Подільської, Київської та Волинської губерній призначалися на освітній фонд новоутвореного Віленського округу [26, с.206].

Великі надії покладалися на римо-католицьку церкву, яка мала значний досвід в організації освіти та гроші на відкриття й утримання шкіл. І ці сподівання виправдалися. Уже в жовтні 1803 р. з ініціативи Т. Чацького в Луцьку було проведено з'їзд католицького духовенства. Відкриваючи його, генеральний візитатор обґрунтував необхідність «всякому поляку знати Закон Божий, арифметику, рідну, тобто польську, мову» і запропонував відкрити 85 парафіяльних училищ, у тому числі 26 – в Подільській губернії [22, с.139-140]. Обговоривши стан освіти, учасники з'їзду прийняли рішення про відкриття та утримання парафіяльних шкіл при кожному костьолі на їх доходи.

На початку XIX ст. зусиллями польських просвітників Г. Колонтая і Т. Чацького в Правобережній Україні була створена мережа загальноосвітніх шкіл, яку, однак, було зруйновано після поразки польського повстання 1830-1831 рр. Особливу активність у цій справі виявляв Кам'янецький єпископ Дембовський, стараннями якого були відкриті школи в Тиврові, Летичеві, Мурафі, Тульчині, Сокільцях, Солобківцях, Шарівці та інших населених пунктах губернії. Відкриттю повітових і приходських (парафіяльних) училищ всіляко сприяв Київський митрополит, підтримуючи звернення настоятелів і священників місцевих монастирів, акцентуючи що це можна робити на базі чоловічих і жіночих монастирів. У цьому він знаходив порозуміння з міністром народної освіти [1, арк. 5-7; 2, арк. 1-2].

Урядові вимоги стосувалися як міських, так і сільських шкіл, які опинилися під безпосереднім наглядом католицьких священників. Зокрема, всім бажаним дозволялося відкривати у своїх маєтках школи. Щоправда, питання про погодження земельних ділянок під їх спорудження нерідко затягувалося на роки. Наприклад, у Санкт-Петербурзі майже 7 років (1820–1826 рр.) тривало визначення місця під Барське училище Подільської губернії [10, л.1-52]. Упродовж 1819–1823 рр. в училищне відомство Подільської губернії були передані поєзуїтські приміщення в м. Кам'янці-Подільському [9, л.2-8].

Парафіяльні училища з однорічним курсом навчання відкривалися в усіх парафіях міст, містечок і сіл. У них готували учнів до навчання в повітових училищах, а головне давали представникам нижчих прошарків населення релігійне виховання та навички читання, письма і лічби. Повітові училища призначалися для дітей купців, ремісників, міщан та інших жителів міст, котрі

не відносилися до дворянства. В двовідділових школах навчання тривало з 15 вересня по 20 липня, а у одновідділових – із 15 вересня по 15 квітня. У ці школи посилали своїх дітей незаможні громадяни, зокрема шляхта, і ремісники. У тих випадках, коли сина не віддавали до школи, хоч йому вже виповнилося 6-8 років, батьки змушені були відкупатись за це житом. Звільнити від цієї кари могла лише значна віддаленість школи від помешкання [6].

14 липня 1804 р. уряд затвердив розпорядження про облаштування у Віленському навчальному окрузі училищ, яке надало планам А. Чарторийського державної підтримки. Якщо Міністерство освіти відстоювало, як і всі інші міністерства, класові інтереси кріпосників-поміщиків, то попечитель учбового округу, до складу увійшла Подільська губернія, і візитатор освіти передусім піклувалися про навчальні заклади для поляків і католиків. До того ж, царизм тільки рекомендував поміщикам відкривати школи для кріпосних селян, однак не зобов'язував їх це робити. Оскільки гроші не виділялись, то й освіта в першій половині XIX ст. майже не розвивалась.

Більше того, з мети впливало і ставлення російської цивільної та церковної влади до навчальних закладів, які функціонували при уніатських і православних парафіях й слугували інтересам знищеної Речі Посполитої та корінних мешканців, а не Російської імперії. В ході переходу уніатів у Православ'я зникли не тільки їх школи та училища, а й абсолютна більшість шкіл православних і уніатських парафій. Меншою мірою це торкнулося дворянсько-філантропічних виховних закладів [21].

Освітні заклади, що продовжували функціонувати, російська адміністрація прагнула поставити під жорсткий контроль. Так, парафіяльні школи контролювалися наглядачем повітового училища, повітові училища, у свою чергу, були під наглядом директора гімназії, гімназії – під контролем керівництва відповідного університету. Така система опіки російської влади над освітніми закладами не зовсім влаштувала польського патріота Т. Чацького, який зробив спробу замінити її на контроль з боку дворянства та духовенства. Фактично це повинен бути польський контроль, адже переважну більшість місцевого дворянства становили поляки, а початкові школи зазвичай діяли при католицьких парафіях, які мали для їхнього утримання необхідні кошти. Виходячи з таких обставин, 30 липня 1804 р. Т. Чацький оприлюднив Статут парафіяльних училищ Волинської, Київської та Подільської губерній, котрим запроваджувалась система нагляду задіяльністю освітніх закладів. Ним також передбачалося створення нової системи нагляду за

початковими школами, головну роль в якій відігравали місцеві дворяни в особі предводителів духовенства.

Т. Чацькому вдалося відстояти інтереси польського шкільництва і в царині загальної контролю над освітою, який, який повинен був здійснювати університет (в даному випадку Віленський). Частина російських посадовців вважала за потрібне створити в Києві університет, який би став центром культурного, освітнього розвитку Південно-Західного краю імперії. Він же повинен був і контролювати освітні заклади краю. Ця ідея викликала занепокоєння польської еліти, яка розуміла, що це покладе край їхній гегемонії в освітній галузі. Тому вона, як могла, протидіяла реалізації цих намірів, і коли в 1805 р. до Києва для вивчення можливості відкрити в місті університет приїхав міністр освіти П. Завадовський, Т. Чацький зробив все, щоб чиновник відмовився від цієї ідеї. Зокрема, він доводив, що це робити не доцільно, оскільки поблизу (в Харкові) уже працює університет. До того ж, як твердив поляк, Київ знаходиться далеко від Південно-Західного краю й тому розташований у ньому університет не зможе ефективно впливати на розвиток освіти в краї. І головне – ті, хто фінансують освіту, хочуть, щоб викладання в школах велося польською мовою, а в Києві це зробити важко, бо це руське місто – центр православ'я. Чиновник погодився з цими аргументами, чим фактично визнав за поляками право на колонізацію краю. Усе це створило сприятливі умови для подальшого розвитку польської системи освіти в Правобережній Україні.

Загалом, за сприяння Т. Чацького у регіоні було засновано 126 шкіл. Зазвичай вони відкривалися й утримувалися коштом римо-католицької церкви та місцевої шляхти [27, с.43-44]. За навчальною програмою учнів таких шкіл виховували у глибокому релігійному дусі та відданості римо-католицькій церкві. До початку ХІХ ст. освіта на Поділлі при сприянні царизму розвивалась у руслі політики і освітньої справи Польщі. Це відзначив перший попечитель Київського навчального округу фон Брадке після огляду навчальних закладів, вказавши, що панівні напрями в них відзначалися достатньо монастирським характером [13, с.1].

Пожвавлення в освітній сфері у краї розпочалося лише в 20–30-х рр. Цьому сприяло розширення виробництва, яке, в свою чергу, потребувало збільшення кількості освічених, принаймні грамотних, людей. Це спонукало до розвитку освіти, в першу чергу початкового ступеня, орієнтованих на охоплення більш широких верств населення. Певну увагу почали приділяти і жіночій освіті. Так, наприклад, у 1825 р. багаті власники підняли питання про

відкриття польської школи в Балті для дітей різних національностей, але царський уряд не підтримав цю ініціативу. В цей же час у Вінницьку гімназію поступило 26 учнів-вихідців із Балти. У повіті існувало всього 8 церковних шкіл, які налічували від 10 до 29 учнів [28].

У 1824 р. міністр освіти О. Шишков обнародував одну з перших освітніх інструкцій, яка окреслювала російське спрямування розвитку освіти. В ній зазначалося, що освіта в усій імперії (незалежно від мови та вірувань учнів і викладачів) має бути російською. Навчання в школах стало проводитись тільки російською мовою. Впродовж 1826–1835 рр. діяв Комітет створення наукових закладів, результатом діяльності якого стала розробка трьох нормативних документів, які окреслювали освітню ситуацію в державі: Статуту гімназій, повітових і парафіяльних шкіл від 1828 р. (набув чинності у 1835 р.); Положення про освітні округи і Статуту загальноросійських царських університетів [24, с.54-56]. Статут 1828 р. мав дві сторони: позитивну – збільшення кількості шкіл, поширення класичної освіти; і другу – закриття польських шкіл (переважно тих, які вело римо-католицьке духовенство), було перервано тяглість освітніх інституцій, знищено розвинену шкільну сітку. Для дітей ремісників і селян діяли однокласні римо-католицькі парафіяльні школи. Програма включала вивчення перших чотирьох арифметичних дій, виклад релігії, науки читання та каліграфію.

В 30-х рр. ХІХ ст. у Південно-Західному краї стала більш активно розвиватись мережа російського шкільництва. Натомість, були закриті 245 навчальних закладів [25, с.99], зокрема Вінницька чоловіча губернська гімназія та 60 католицьких шкіл. Після Листопадового повстання більш швидкими темпами почали запроваджувати російські приватні школи. Але, якщо ними керували особи римо-католицького віросповідання, то до кінця 40-х рр. їх було закрито [11, с.514]. Початковою освітою опікувалися виключно православні священники [16, с.1135] і використовувалися лише російські програми та підручники. Проте на початку 30-х рр. ХІХ ст. російські школи відкривались із великими труднощами [19, с.33-35]. Подільська губернія мала один із найнижчих показників рівня освіти населення. І навіть при цьому восени 1844 р. поліція виявляла десятки маєтків, в яких заможні родини створювали з освітньою метою невеликі групи дітей [3, арк.3].

У 40-х рр. в Кам'янці-Подільському функціонувала одна з п'яти духовних семінарій Правобережжя. Указом Миколи І від 19 листопада 1843 р. вона з-під опіки єпископів була переведена у відання державної адміністрації, що стала контролювати навчальний процес, державні витрати і церковні фонди, з яких

фінансувалася семінарія [8, арк.9-11]. Термін навчання у семінарії збільшився з 4 до 6 р. Вищу освіту можна було здобути лише в Петербурзі, куди з Вільно у 1842 р. було перенесено духовну академію [17, с.188-203].

Отже, наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. розвиток освітньої сфери Подільської губернії відзначався певними особливостями. Спочатку становище та розвиток шкільництва майже повністю були під польським впливом. Мережа уніатських парафіяльних шкіл була нещадно зруйнована, натомість кількість польських навчальних закладів зростала аж до початку 30-х рр. Водночас російський уряд, проводив курс на їх уніфікацію та русифікацію з основною частиною імперії [20, с.269]. При всіх перетвореннях у першій половині XIX ст. зберігався становий характер освітньої системи, при посиленні її конфесійного, станового та етнонаціонального урізноманітнення.

References:

1. Central'nyj derzhavnyj istorychnyj arxiv Ukrayiny v m. Ky`yevi (dali – CzDIA Ukrayiny v Ky`yevi), f. 182, op. 1, spr. 11, 41 ark.
2. CzDIA Ukrayiny v Ky`yevi, f. 182, op. 1, spr. 148, 14 ark.
3. CzDIA Ukrayiny v Ky`yevi, f. 442, op. 810, spr. 52, ark. 12.
4. CzDIA Ukrayiny v Ky`yevi, f. 533, op. 1, spr. 1019, 54 ark.
5. CzDIA Ukrayiny v Ky`yevi, f. 533, op. 2, spr. 202, 498 ark.
6. CzDIA Ukrayiny v Ky`yevi, f. 442, op. 788 a, spr. 223, ark. 112.
7. CzDIA Ukrayiny v Ky`yevi, f. 707, op. 1, spr. 732, ark. 52.
8. CzDIA Ukrayiny v Ky`yevi, f. 1711, op.1, spr. 116, ark. 67.
9. Rossyjskyj gosudarstvennyj ystorycheskyj arxyv v Sankt-Peterburge (Dali – RGY`ASPB), f. 733, op. 1, d. 300, 45 l.
10. RGY`ASPB, f. 1285, op. 8, d. 1698, 52 l.
11. Ukazy y` soobshheny`ya gubernskogo pravleny`ya // Podol'sky`e gubernsky` evedomosty` Dali – PEV). Chast` ofy`cy`al'naya. 1838 goda. # 46. – S. 514-515.
12. Zapy`sky` ukray`ncza y`z vremeny` pol`s`kogo vozstany`ya 1861-1864 goda. – K.: Uny`ver. ty`pografy`ya, 1869. – 61+68+40+42 s.
13. Kamenez-Podol'skayagymnazy`ya. Y`story`cheskaya zapy`ska o pyaty`desyaty`letnem ee sushhestvovany`y` (1833-1883): v 2-x ch. s pry`lozh. / Sost. Y`. My`xalevy`ch. – Kamenez-Podol'sk, 1883. – 180 s.
15. Levy`czky`j O. Y`z zhy`zny` uchebnyx zavedeny`j Yugo-Zapadnogo kraja v 1840-x godax// Ky`evskaya stary`na. – 1906. – mart-aprel`. – S. 421-432.
16. O revy`zy`y` protoy`ereem Y`oannom Skvorczovym Podol'skoj eparxy`y` v 1831g. // PEV. Pry`bavleny`e. – 1890. – # 45. – S. 1029-1035.
17. Podoly`ya. Y`story`cheskoe opy`sany`e. S` Vysochajshogo soy`zvoleny`ya y`zdano pry` MVD P. N. Batyushkovym. SPb.: Ty`p. t-va "Obshhestvennaya pol`za", 1891. – XXXI, 264, 99 s.

18. Bovua D. Shlyaxty`ch, kripak i revizor. Pol`s`ka shlyaxta mizh czary`zmom ta ukrayins`ky`my` masamy` (1831-1863). – K.: INTEL, 1996. – 415 s.
19. Bidnov V. Shkola j osvita na Ukrayini // Ukrayins`ka kul`tura: lekciyi za red. Dm. Antonovy`cha / Upor. S. V. Ul`yanovs`ka; vst. st. I. M. Dzyuby`; pered. sl. M. Antonovy`cha; dod. S. V. Ul`yanovs`koyi, V. I. Ul`yanovs`kogo. – K.: Ly`bid`, 1993. – S. 40-72.
20. Doroshenko D. I. Istoryia Ukrayiny`: U 2-x t. – K.: Globus, 1991. – T. 2. – 349 s.
21. Y`story`yapedagogy`ky` / N. A. Konstany`nov, E. N. Medynsky`j, M. F. Shabaeva. – M. : Prosveshheny`e, 1982 // <http://www.detskiysad.ru/ped/ped103.html>.
22. Ogniyeva O. TadeushChacz`ky`j v istoriyi Voly`ni // ZamojszczynaiWołyń wminionymtysiaćleciu. Historia, kultura, sztuka.Konferencjanaukowa. – Zamość, 2000. – S. 139-140.
23. Pavlyuk V. V. Stan pol`s`koyi osvity` na Pravoberezhnij Ukrayini na pochatku XIX st. // Nacional`ni menshy`ny` Pravoberezhnoyi Ukrayiny`: istoriya i suchasnist`: naukovy`j zbirny`k: seriya “Praci Zhy`tomy`rs`kogo naukovy`krayeznavchogo tovary`stva doslidny`kiv Voly`ni”. – Zhy`tomy`r, 1998. – T. 18. – S. 108-110.
24. Polishhuk M. S. Uchy`tel`s`ki seminariyi v Pravoberezhnij Ukrayini v drugij polovy`ni XIXst. // Ukrayins`ky`j istory`chny`j zhurnal. – 1994. – #4. – S.54-60.
25. Siropolko S. Istoryia osvity` v Ukrayini. – K.: Nauk. dumka, 2001. – 912 s.
26. Sy`mashkevy`ch M. Ry`mskoe katoly`chestvo y` ego y`erarxy`ya na Podoly`y`. – Kamenez-Podol`sky`j: Ty`p. Podol. gub. pravleny`ya, 1872. – 528 s.
27. Stepovy`k D. Cerkva v kajdanax. Borot`ba ukrayins`ky`x xry`sty`yan za svoyu samobutnist` u XIX st. – K.:Fundacyaim. O. Ol`zhy`cha, 1996. – 112 s.
28. Taskin O. Yuzefgrad-Balta: Istoryia zasnuvannya i rozvy`tku Balty` u versiyi doslidny`ka // <http://www.balta.od.ua/history/yuzefgrad-balta-istoriya-osnovaniya-i-razvitiya-balty-v-versii-issledovatelya-aleksandra-taskina.html>.
29. Chmielowski P. T.Czacki. Jego zycieidzialność wychowawcza.Zarysbiograficzny. – Peterburg: b K. Grendyszyński, 1898. – 120 s.

Рецензенти:

Баженов Л.В. – доктор історичних наук, професор

Філінюк А.Г. – доктор історичних наук, професор

Товстив В.А. – доктор філософії, професор